

Streszczenie

Mianem grodzisk określamy miejsca, w których dawniej znajdowały się drewniane grody, po których pozostałościami są najczęściej ślady po wałach i fosie. Z racji uwarunkowań geograficznych, tzn. położenia w pobliżu ważnych szlaków handlowych (m.in. jednej z odnóg Szlaku Bursztynowego wiodącej przez Bramę Morawską) oraz utrzymującego się przez wiele stuleci pogranicznego charakteru, na obszarze dzisiejszego województwa śląskiego powstawały liczne, silnie zróżnicowane grody. Były wznoszone i użytkowane w różnych okresach historycznych, począwszy od neolitu, aż po późne średniowiecze i czasy nowożytne. Do dziś zachowały się ślady ponad 100 grodów na tym obszarze, zachowane w różnym stopniu i mające różny charakter, w zależności od wieku i typu założenia, a także uwarunkowań topograficznych, które miały duże znaczenie podczas lokowania obiektu obronnego.

Mimo, że temat szaty roślinnej grodzisk był już podejmowany w niektórych regionach kraju, to wciąż słabo poznane są uwarunkowania jej zróżnicowania, zarówno w stosunku do aspektów historycznych, jak i współczesnego sposobu użytkowania.

Cele szczegółowe pracy można przyporządkować do trzech głównych celów ogólnych:

- A. Zidentyfikowanie zróżnicowania florystycznego i fitocenotycznego grodzisk województwa śląskiego;
- B. Wskazanie czynników determinujących zróżnicowanie florystycznego grodzisk województwa śląskiego;
- C. Określenie wzorca rozmieszczenia roślinności w stosunku do konstrukcji dawnych grodów.

Do badań wybrano 68 obiektów, położonych w obrębie 20 mezoregionów fizyczno-geograficznych. Selekcja każdego z obiektów dokonana została na podstawie następujących kryteriów:

- jest poświadczony przez źródła literaturowe lub rejestr zabytków jako grodzisko, lub przez wykaz zabytków Narodowego Instytutu Dziedzictwa;
- na podstawie dostępnych źródeł da się go jednoznacznie zlokalizować;
- posiada układ topograficzny odpowiadający grodzisku i jego granice są możliwe do wskazania;

– nie jest obecnie zajmowany w większości przez rekonstrukcję zamku lub grodu, ani też nie jest zabudowany, tak że rzeczywista szata roślinna ma charakter tzw. zieleni urządzonej;

– obiekt jest dostępny do przeprowadzenia badań.

Szczegółowa kwerenda danych literaturowych, wraz z prospekcją materiałów kartograficznych pozwoliła na wskazanie parametrów historycznych i środowiskowych, które były wykorzystywane w analizach. Obejmowały m.in. informacje dotyczące wieku obiektu, typu, sposobu użytkowania, podłoża geologicznego.

W trakcie badań stwierdzono 71 typów roślinności, reprezentujących 18 klas, w tym 37 zespołów. Są to zarówno zbiorowiska o charakterze naturalnym i półnaturalnym, jak i synantropijne – ruderalne i segetalne. Często płaty roślinności naturalnej są zbliżone do fitocenoz występujących na siedliskach nieantropogenicznych, a niektóre z nich są chronione w leśnych rezerwach przyrody. Spośród zidentyfikowanych, 22 zbiorowiska roślinne znajdują się na czerwonej liście województwa śląskiego, w tym 8 to zbiorowiska leśne uznawane za naturalne.

W wyniku przeprowadzonych badań florystycznych stwierdzono 698 gatunków roślin naczyniowych i 77 przedstawicieli brioflory. We florze niemal wszystkich badanych grodzisk dominują rodzime gatunki niesynantropijne, które w 18 przypadkach stanowią ponad 90%. Jedynie w dwóch grodziskach - zdominowanych przez pola uprawne - największy udział mają gatunki synantropijne, zwłaszcza archeofity.

W składzie florystycznym roślin naczyniowych stwierdzono obecność gatunków roślin naczyniowych, mchów i wątrobowców chronionych oraz zagrożonych zarówno w regionie, jak i kraju. Liczba gatunków objętych ochroną ścisłą wynosi 10, podczas gdy częściową 30. Gatunków zagrożonych w skali kraju jest 17, podczas gdy stwierdzona podczas badań liczba gatunków zagrożonych w regionie wynosi 224.

Głównymi czynnikami, które warunkują zróżnicowanie flory grodzisk jest charakterystyka siedliskowa oraz sposób użytkowania. Parametrem, który odgrywa największą rolę jest obecność węgla wapnia w podłożu. Do istotnych statystycznie czynników należą jeszcze: ułożenie grodziska w obrębie terasy zalewowej, zabagnienie terenu, leśny charakter terenu, obecność pól uprawnych, użytkowanie pastwiskowe, położenie na terenie zurbanizowanym, poziom zaburzeń w ekosystemie. Ze zróżnicowaniem gatunkowym powiązany jest również wiek grodziska, jednakże w warunkach województwa śląskiego jest to parametr silnie skorelowany z wysokością nad poziomem morza, co jest

uwarunkowane historycznie. Ze względu na brak możliwości rozdzielenia współdziałania tych czynników, trudno jest jednoznacznie udowodnić brak wpływu wieku na szatę roślinną, jednakże analizy ordynacyjne wskazują na inne niż wiek czynniki.

Gatunki uznawane za relikty występują na grodziskach województwa śląskiego nielicznie, a ich reliktowy charakter jest w każdym przypadku wątpliwy. Liczba gatunków reliktowych zależy po prostu od bogactwa gatunkowego badanych obiektów i nie wykazuje zależności od aspektów historycznych, wykazując nawet słabą ujemną korelację w stosunku do średniowiecznych grodzisk typu motte.

Bogactwo gatunkowe zależy przede wszystkim od czynników siedliskowych, spośród których największe znaczenie ma obecność węgla wapnia w podłożu. Powierzchnia ma mniejsze znaczenie, a większość dużych grodzisk pierścieniowych została założona na wapiennych wzgórzach.

Na badanych grodziskach stwierdzono występowanie 106 gatunków uznawanych za gatunki starych lasów, a ich liczba w pojedynczych przypadkach może przekraczać 40, często występują też obficie. Występowanie gatunków starych lasów jest wyraźnie skorelowane ujemnie z częstotliwością i intensywnością zaburzeń dla poszczególnych grodzisk, a analiza regresji liniowej wskazuje wzrost liczebności gatunków starych lasów wraz ze spadkiem poziomu zaburzeń, zarówno w obrębie warstwy zielnej i jak i całego zbiorowiska. Liczba gatunków starych lasów jest słabo skorelowana z wiekiem, a biorąc pod uwagę skorelowanie tego czynnika z innymi, korelacja ta jest trudna do interpretacji.

Grodziska stanowią układy o specyficznym zróżnicowaniu mikrosiedliskowym, na które składa się zwłaszcza obecność obok siebie zabagnionych fos i szkieletowych wałów kamienno-ziemnych. Do zbiorowisk przywiązanych do fos należy większość stwierdzonych zbiorowisk szuwarowych oraz łąki wilgotne. Na wałach i zboczach występują zwykle kwaśne buczyny, lasy klonowo-lipowe, zbiorowisko *Poa nemoralis-Quercus robur* i kwaśne dąbrowy. Struktura majdanów jest mniej unikatowa, stąd brak dobrych zbiorowisk, które mogłyby je wyróżniać, do najczęściej spotykanych układów należą żyzne buczyny i *Caricetum gracilis*.

Elementem niektórych grodzisk są ponadto skały wapienne, wbudowane w systemy obronne, które zajmuje typowa roślinność naskalna.

Grądy i łąki rajgrasowe należą do zbiorowisk nieprzywiązanych do elementu konstrukcyjnego, choć nie występują w fosach.

Ze względu na duże zróżnicowanie siedliskowe oraz odmienne sposoby użytkowania nie da się wskazać uniwersalnych zbiorowisk roślinnych, których identyfikacja mogłaby znaleźć zastosowanie w archeologii do identyfikacji obszarów zajmowanych przez grodziska.

Struktura zbiorowisk może być jednak pewną sugestią w tej kwestii, powszechnie zresztą wykorzystywaną.

Grodziska są ostoją chronionych, rzadkich i zagrożonych gatunków roślin oraz zbiorowisk roślinnych dlatego w przypadku podejmowania działań mających na celu odtworzenie dawnych grodzisk wskazane jest wykonanie inwentaryzacji przyrodniczej umożliwiającej pogodzenie interesów ochrony i eksponowania walorów historycznych z ochroną przyrody. Również podczas prowadzenia badań archeologicznych, wiążących się z przekształceniem pokrywy glebowej, należy uwzględnić aspekt wpływu na cenne zasoby przyrodnicze.

Przeprowadzone badania florystyczno-fitosocjologiczne wykazały, że pozbawione bezpośredniej ingerencji człowieka siedliska synantropijne jakimi są grodziska podlegają naturalizacji i ich szata roślinna jest głównie efektem aktualnego użytkowania a nie uwarunkowań historycznych.